

Кланца О.П.

Національний музей-садиба М.І. Пирогова (вул. Пирогова, 155, м. Вінниця, Україна, 21008)

МИКОЛА ІВАНОВИЧ ПИРОГОВ І ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ ВИЩОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ. ПОВІДОМЛЕННЯ З. ВІД 40-Х ДО ПОЧАТКУ 60-Х РР. ХІХ СТ.¹

Освітня діяльність М.І. Пирогова відзначалась значним впливом на формування і прогресивні перетворення вітчизняних навчальних закладів, зокрема, системи вищої медичної школи, починаючи з 40-х років ХІХ ст. Перше десятиріччя після прийняття другого університетського Статуту (1835 р.) було досить успішним у житті вищих навчальних закладів країни. Серед значущих факторів, які посприяли цьому, безумовно, стало вдаль оновлення професорського складу університетів та академій завдяки приходу славетної плеяди вітчизняних молодих талановитих науковців, "животворних сил, принесених новим поколінням викладачів" відповідно до реалізації проекту Професорського інституту у Дерпті - першої широкої державної програми підготовки професорів для керівництва існуючими та новими кафедрами. За десятиріччя існування інституту було підготовлено близько 30 майбутніх професорів, які невдовзі увійшли до еліти вітчизняних науково-викладацьких кадрів, а також забезпечили становлення і розвитку магістральних напрямів науки та системи вищої (зокрема - медичної) освіти країни. Серед найяскравіших випускників першого циклу - широко відомі особистості, співучні М.І. Пирогова. Усі вони пройшли прийняття і випробування цією програмою стажування за кордоном, яке поступово стало обов'язковою вимогою для призначення очільників університетських кафедр. У другій половині 1840-х рр. таке стажування отримали майже половина викладачів Київського та Московського університетів. Протягом першого десятиріччя дії Статуту відбулось "омолодження" професорсько-викладацького складу усіх університетів, зокрема, в університеті Св. Володимира у 1848 р. 24 викладачі (більше половини) були молодшими 35 років (у 1835 р. їх було лише 8 - менше третини) [Петров, 2003].

Характеризуючи перше десятиріччя після уведення у дію нового Статуту 1835 р., можна констатувати, що університети окрім навчально-виховної та науково-дослідницької функцій почали, як ніколи, згуртовувати у духовній єдності професуру та студентство, формуючи нову генерацію суспільства - "людей 40-х рр.". Вони, своєю чергою, невдовзі стали ініціаторами та провідниками підготовки і здійснення Великих реформ, нових передових ідей розвитку науки та освіти. Гостра потреба у цьому відчувалась вже від середини 1840-х рр., особливо у період "похмурого семиріччя" (1848 - 1854 рр.), коли відбувалось гальмування розвитку вищої школи зі сторони влади, зумовлене загальним тогочасним ставленням царського правління до універси-

тетів, які піддавались різноманітним утискам, пов'язаним, головним чином, з політичними мотивами. Поставлена у вкрай несприятливі умови для самостійного розвитку, вітчизняна наука була вкотре насильно ізольована від європейської [Еймонтова, 1985]. І саме тоді виявилась актуальною прогресивна творча діяльність М.І. Пирогова у середовищі нової генерації молодих учених. Усі вони протистояли та виправляли головні тодішні недоліки викладання, найхарактернішими серед яких на медичних факультетах були "голий емпіризм" (за висловом І.М. Сеченова), науковий консерватизм, відставання теоретичного базису науки. Водночас, відбувалось помітне прискорення і збільшення об'єму та розмаїття накопичуваних медичною наукою знань, виникла нагальна потреба швидкого і широкого впровадження досягнень науково-експериментальних досліджень у практику та університетську освіту. Розпочалась диференціація окремих предметів, створювались нові кафедри, щоправда, у межах, дозволених штатними розписами прийнятих університетських статутів. Стали формуватись вітчизняні наукові школи, друкувались перші авторські вітчизняні підручники у ключових (у т.ч. - нових) галузях медичних наук - фізіології, топографічній та патологічній анатомії, хірургії, терапії. Публікація вченими результатів досліджень, практичних робіт, змагання за пріоритет досягнень сприяли розвитку прогресивних напрямків науки. Яскравим прикладом є уведення до системи підготовки студентів та лікарів (особливо хірургів) поглибленого вивчення хірургічної та патологічної анатомії, що М.І. Пирогов почав наполегливо здійснювати з самого початку своєї викладацької діяльності. Першим практичним втіленням цієї ідеї у практиці молодого вченого ще до його затвердження на посаді професора хірургії у Дерпті стало читання лекцій з хірургічної анатомії та оперативної хірургії для лікарів-ординаторів Ризького військового госпіталю, а також для практикуючих хірургів та анатомів Санкт-Петербурга. Згодом набутий перший досвід читання таких лекцій і проведення практичних занять став фундаментом великої навчально-методичної роботи, яка фактично започаткувала систему вітчизняної післядипломної освіти лікарів [Кланца, 2010].

Не менш важливим у системі підготовки та вдосконалення медиків М.І. Пирогов вважав потребу оприлюднення власних професійних помилок. З цією метою він опублікував у двох томах (1837, 1839 рр.) "Анали..." очолюваної ним хірургічної клініки у Дерпті. Це мужнє визнання, дотримання власного правила "не

¹Дана публікація продовжує огляд, започаткований у попередніх числах журналу Вісник Вінницького національного медичного університету . - 2013. - Т. 17, № 1. - С. 275-280; 2014. - Т. 18, № 1(2). - С. 324-330.

приховувати ні своїх хибних поглядів, ні невдач", їх оприлюднення по достоїнству цінувалось його колегами і, особливо, учнями. Приклад, поданий М.І. Пироговим, невдовзі знайшов поважний відгук та наслідування. Зокрема, слухач його лекцій у Дерпті Ф.С. Цицурін (1814 - 1895), ставши першим професором терапевтичної клініки Київського університету, закликав своїх студентів та колег до прагнення зіставляти клінічні спостереження з даними розтинів, критично оцінювати свою діяльність, "йдучи у цьому сенсі за паном Пироговим": "патологічна анатомія... відкриває нам нове джерело... для вивчення нашого уявлення про хворобу і лікування... Самі помилки... можуть принести... велику користь, якщо ми не соромимось визнати їх і перетворити їх у предмет нового вивчення, як це робить професор Пирогов у своїх Літописах хірургічної клініки, як це робили до цього часу, на жаль зовсім небагато лікарів, які віддавали перевагу користі для науки перед дріб'язковим марнославством" [Цицурін, 1845]. Пізніше ідейні учні великого хірурга, зокрема, М.В. Скліфосовський і П.І. Дьяконов продовжили та розвинули цю започатковану М.І. Пироговим традицію, яка поширилась серед кращих вітчизняних лікарів [Петров, 1962].

Безсумнівною заслугою М.І. Пирогова у побудові системи етапної вищої медичної освіти є те, що він переконливо довів доцільність і необхідність заснування госпітальних клінік з відповідними кафедрами, тоді як більшість не вбачали у цьому особливого сенсу. Це дало змогу суттєво збільшити час і обсяг практичного самостійного кураторства хворих студентами старших курсів. У порівнянні з академічними клініками значно змінились кількість та склад хворих, що перебували у кураторстві студентами. Один студент за навчальний рік працював з 14 - 33 хворими. Були запроваджені добові чергування студентів у госпіталях. Згідно до затверджені Конференцією ІМХА інструкції черговому надавалась можливість вправлятися достатньою мірою у накладанні пов'язок, виконанні малих хірургічних операцій та інших маніпуляцій, які "не інакше набуваються, як тільки власноручною старанною вправою під керівництвом досвідченого наставника". Спостереження за великою кількістю "цілої маси однотипних випадків хвороби", кураторство таких пацієнтів давало можливість майбутнім лікарям бачити тонкощі розмаїття проявів захворювань, набути досвіду диференційної діагностики та індивідуального підходу до лікування. З часом значення госпітальних клінік і кафедр було загально-визнане і стало стандартом системи етапної підготовки лікарів. Тому їх організація відбувалась і у інших університетах: в 1845 р. - в Дерптському (як експеримент) і Московському, в 1849 р. - в Київському, в 1860 р. - в Казанському, в 1863 р. - у Харківському.

М.І. Пирогов став безпосереднім ініціатором виходу Київського військового госпіталю як госпіталь-

²Проти проекту заперечували колишній президент Московської МХА Й.Г.Фішер фон Вальдхайм, колишній ректор Віленського університету В.В.Пелікан, професор ІМХА Х.Х.Саломон.

ної клінічної бази для навчання студентів-медиків університету Св. Володимира [Современная медицина, 1872; Бойчак, 2005]. Професор О.П. Вальтер наголосив на великому значенні цієї заслуги М.І. Пирогова, якому "належить перше здійснення приєднання ... госпіталів до клінічного викладання", що стало "початком реформи медичних училищ у Росії" [Полторацкий, 1994].

Розпочавши діяльність у ІМХА, видатний учений констатував "нестачу засобів для навчального викладання ... предметів", які "вимагали показового або демонстративного пояснення" [РГВИА. Ф. 749. Оп. 69. Ед. хр. 85. Л. 235-236]. У зв'язку з цим він домагався виділення необхідних коштів та створення належних умов для проведення навчальних занять на рівні, відповідному досягненням тогочасної науки. Великим здобутком у розвитку демонстративності викладання і набутті необхідних практичних навиків студентів та лікарів стало створення першої у світі спеціалізованої установи - Анатомічного інституту за спільним проектом М.І. Пирогова, К.М. Бера і К.К. Зейдліца. Автори вважали, що завдяки впровадженню методичних тренувань учнів у виконанні анатомічних розтинів і досліджень стане можливим досягнути ще більшого поєднання практичної медицини з анатомією та фізіологією. З відкриттям інституту можна збільшити бажання учнів до "самостійних анатомічних досліджень різноманітного роду (фізіологічних, патологічних і хірургічних)" [РГВИА. Ф. 749. Оп. 69. Ед. хр. 90. Л. 2-4]. Діяльність інституту сприятиме вдосконаленню власне науки, стане базою для підготовки викладачів анатомії для усєї країни. Крім того, кожний учень зможе отримати достатні знання з анатомії, необхідні для медичної практики. При обговоренні проекту виявились його противники² заргументами про ймовірне створення перешкод сучасній підготовці спеціалістів у академії у разі його впровадження, а також з посиланнями на відсутність такої установи у закордонній системі медичної підготовки. Після дворічних зусиль та кропіткої праці засновників проекту відкриття інституту відбулось в 1846 р. "Високе повеління" дало дозвіл на п'ятирічне створення у формі експерименту "практико-анатомічного відділення (або інституту) з призначенням його керівником (директором) М.І. Пирогова. Микола Іванович запросив з-за кордону на роботу досвідчених прозекторів В.Л. Грубера і Г.Х. Шульца. У затвердженому "Положенні про створення практико-анатомічного відділення (або інституту)" у віданні його директора законодавчо зосереджувались усі наявні у ІМХА і у С.-Петербурзі засоби для вивчення анатомії. Доступ до користування ними надавався не тільки для слухачів академії й лікарів, але й "для любителів цієї науки" з метою "можливості проводити практичні заняття і дослідження у різних галузях анатомії" (фізіологічної, хірургічної і порівняльної) та експериментальної фізіології. База інституту використовувалась для "де-

монстративного іспиту" з анатомії учнів та претендентів на отримання наукових ступенів, а також для підготовки прозекторів і майбутніх викладачів [РГВИА. Ф. 749. Оп. 69. Ед. хр. 90. Л. 130-137]. За часів діяльності М.І. Пирогова тут була проведена значна робота, в т. ч. виконано близько 6 тисяч розтинів, вперше було запроваджено дослідження методом скульптурної анатомії і пошарове вивчення будови ділянок тіла на заморожених тканинах. Створення інституту сприяло фахівцям у поглибленому вивченні фізіології, патології і хірургії. Там проводили дослідження вогнепальних поранень на тваринах і на трупах, кровоспинної дії гальванізму і двохлористого заліза, ставили експерименти з перев'язування артерій у великих тварин. Досліджувалась дія ефіру на нервову тканину і його застосування через пряму кишку [Пирогов, 1872]. Інститут користувався великою популярністю серед студентів та лікарів. У ньому за безпосередньої участі і керівництва М.І. Пирогова учні виконали близько 2 тисяч патолого-анатомічних розтинів з описом патологічних змін, складанням протоколів, 85 практикуючих лікарів пройшли курс описової анатомії та виготовляли анатомічні препарати (зокрема для анатомічного музею близько 1500 препаратів, у т. ч., мікроскопічних). Був створений патолого-анатомічний музей, колекція якого нараховувала понад 1300 препаратів, 100 воскових зліпків, 850 малюнків. По закінченні п'ятирічного випробувального терміну функціонування анатомічного інституту Конференція академії констатувала "незаперечну користь цієї установи для освіти лікарів і студентів, збагачення кабінетів і взагалі для розширення кола найважливішої з наук" і прийняла рішення "одноголосно просити ... про затвердження ... анатомічного інституту і на майбутнє під керівництвом п. академіка Пирогова" [РГВИА. Ф. 749. Оп. 69. Ед. хр. 189. Л. 17-17 об.]. Інститут продовжив роботу і згодом аналогічні установи були засновані при усіх медичних факультетах вітчизняних університетів.

Будучи викладачем медико-хірургічної академії, М.І. Пирогов велику увагу приділяв підготовці військових лікарів. Слушні зауваження з цього питання він запропонував разом з колегами з ТМК у "Пояснювальній записці про спосіб викладання наук у Медико-хірургічній академії"³ [Библиотека ВМА МО РФ. І-9. Л. 3-17]. У документі зазначено наявність суттєвих відмінностей "академічної" освіти від університетської, зокрема, головною метою першої визнавалась підготовка суто військових лікарів. Такий погляд призвів до формування хибної думки про недоцільність викладання у академії акушерства, жіночих та дитячих хвороб як "непотрібних". М.І. Пирогов з цього приводу зазначав у "Щоденнику", що з цієї причини в академії були відсутні жіноча та акушерська клініки. Студенти могли спостерігати хворих лише з середовища військових. У розглядуваній записці викладені важливі тези з питань підготовки

військових медиків, деякі з них були актуальними і для підготовки усього загалу лікарів. Зокрема, констатуючи зумовлений розвитком медицини розподіл її на окремі галузі, автори висловили переконання, що відповідна підготовка студентів, які вирішили присвятити себе тій чи іншій обраній галузі не повинна з самого початку обмежуватись вузьким напрямком обраної спеціальності. Адже майбутня діяльність галузевих спеціалістів медичної науки стане корисною для суспільства тільки у тому випадку, коли вони будуть ознайомлені з медициною у всій її широті, коли будуть відкриті якнайбільше точок дотику медичної науки з іншими родинними науками. З цією метою, - акцентовано у записці, - лікар, який присвятив себе військовій службі, повинен бути ознайомлений зі всіма тонкощами госпітальної практики, вміти успішно застосовувати вкрай обмежені засоби, мати більше навичку у виконанні хірургічних втручань, накладанні пов'язок і т. ін. Тому будь-який навчально-медичний заклад повинен мати право користуватись не тільки військовими, але й іншими госпітальями й не полишати поза увагою жодної галузі медичної науки, глибоко знайомити з ними учнів. У висновку документа констатується, що медична освіта військових лікарів насправді не має прийнятого загалом вузькоспеціалізованого сенсу, тому що основні правила медичної науки однакові як для військових, так і для цивільних лікарів, і мета академії не повинна бути обмеженою зазначеним, а рівень освіти у ній не повинен відрізнятися від такого на медичному факультеті.

На жаль, не всі пропозиції М.І. Пирогова щодо вдосконалення викладацького процесу у ІМХА у той час були прийняті (зокрема, про доцільність створення у військовому шпиталі окремих спеціалізованих структурних відділень, а також про використання усіх госпіталів столиці як навчальних баз - "розсадників науки") [Пирогов, 1872].

З плином часу, диференціацією та розвитком науки стали проявлятися вади відставання раніше прийнятих університетських статутів. До того ж, таких водночас діючих законодавчих актів було декілька: медичні факультети у Харкові і Казані продовжували працювати відповідно до положень загальноросійського статуту 1835 р., університет Св. Володимира у Києві в 1842 р. отримав новий власний статут, який тяжів до моделі німецького зразку [Сточик, 2002], а у Московському університеті в 1845 р. вступила в дію "Додаткова постанова про медичний факультет..." з наміром підтримати та продовжити вітчизняну систему етапності підготовки лікарів, започатковану запропонованими М.І. Пироговим госпітальними клініками та кафедрами. Таким чином, наприкінці 40-х - впродовж 50-х рр. ХІХ ст. у країні фактично був відсутній єдиний стандарт вищої медичної освіти. До того ж, наприкінці 1850-х рр. у країні формувались загальновідомі внутрішньополітичні чинники та

³Документ написаний рукою М.І.Пирогова без зазначення дати і підписаний членами ТМК - Е.І.Ейхвальдом, К.К.Зейдліцем, К.М.Бером і М.І.Пироговим. За даними окремих досліджень (Кланца П.А., 1968 р.) дата створення документа - 1843 р.

конфлікти, які не проходили осторонь студентства, як найбільш соціально активної частини суспільства. Відтак, вкотре назріла гостра потреба створення нового університетського статуту. Робота над його підготовкою розпочалась в 1858 р. і після кількарічної перерви була продовжена в 1861 р. спеціально створеною комісією під головуванням колишнього попечителя Київського та Дерптського навчальних округів Є.Ф. фон Брадке⁴. Представлений на початку 1862 р. проект, обмежений, значною мірою, умовами вкрай недостатнього фінансування і надто великого регулюючого впливу влади, був фактично приречений і, скоріше, міг слугувати лише "косметичним засобом" в умовах тогочасного загострення внутрішньополітичної ситуації. Перші офіційні відгуки від медичних факультетів окрім незначних поправок щодо розподілу предметів викладання на кафедрах не містили будь-яких серйозних зауважень та радикальних пропозицій і, багато у чому ігноруючи здобутки 1840-1850-х рр., показово "не помічали" фактично запропонованого повернення до засад попереднього статуту 1835 р. [Сточик, 2003]. Проте, проект був винесений для публічного обговорення, у якому брали участь не лише вітчизняні, але й зарубіжні фахівці. Оцінки та зауваження висловлювали колективи рад університетів, керівники та чиновники навчальних округів, окремі професори та науковці, представники ліцеїв та гімназій, духовенства. М.І. Пирогов став одним з найактивніших учасників обговорення назрілих питань реформування освіти [Пирогов, 1856, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863]. За висловом сучасника "могутній розум Пирогова оживотворив колишній омертвілий механізм: духом життя і почину наповнились як окремі особи... так і цілковито колегії... Усе це стало мислити, говорити, діяти" [Романович-Славатинский, 1903]. Серед найактуальніших проблем учений називав нестачу викладачів для занять вакансій на кафедрах, особливо провінційних університетів, невідповідність розподілу факультетських кафедр меті університетської освіти, слабе пристосування іспитів до тогочасних умов науки та якісної освіти [Пирогов, 1861]. Прийняття нового університетського статуту М.І. Пирогов визнавав одним з першочергових найнеобхідніших кроків. Воно б дало змогу усунути низку причин, з якими, на його думку, пов'язані зазначені недоліки. Зокрема, учений пропонував поліпшити матеріальне забезпечення викладачів, що давало б "моральне право вимагати точного і старанного виконання обов'язків", створити умови для належної підготовки і ефективного конкурентного відкритого змагання ("публічного конкурсу") як головних рушійних сил якісного вибору майбутніх науково-викладацьких кадрів, а також вважав доцільним замінити ад'юнктів інститутом доцентів з відповідними правами останніх.

⁴"Комісія фон Брадке" працювала над проектом нового Статуту до середини 1862 р., потім виконання поставлених перед нею завдань продовжив Науковий комітет Головного управління училищ Міністерства народної освіти.

⁵Емеритура (від лат. *emeritus* - заслужений) - спеціальна пенсія, призначена державними службовцям по звільненні у відставку за вислугою років; виплата здійснювалась з накопичених обов'язкових відрахувань від платні.

Обрання на викладацькі посади повинно ураховувати не тільки наукові, але й моральні характеристики кандидатів, а їх оцінка має здійснюватись не тільки при затвердженні, але й упродовж усієї кар'єри. Право початкового і поточного регламентованого контролю повинно бути належно розподілене між факультетами, радою університету і з бажаним урахуванням голосу слухачів. Серед головних критеріїв поточного контролю діяльності професорів М.І. Пирогов пропонував ураховувати наявність підготовленої ними і ухвалені радою університету принаймні однієї наукової праці рівня монографії або підручника, а також здійснення підготовки під їх началом хоча б одного доцента у обраній (чи близькій) до їх викладання галузі впродовж перших 15 років керівництва кафедрами. Аналогічний підхід мав би застосовуватись і для оцінки діяльності доцентів: слід "вимагати, щоб усі доценти по закінченні першої половини терміну, ... необхідного для емеритури⁵, надавали докази їх наукової діяльності..." [Пирогов, 1859] Учений підтримував розширення автономії рад університетів з питань присвоєння вищих наукових ступенів та розподілу об'ємів викладання за суттєвого зменшення впливу на усе зазначене попечителів, яким, на його думку, належало б виконувати лише роль контролерів дотримання законності у діяльності освітніх закладів. М.І. Пирогов вкотре зацентрував увагу на несвоечасності і невідповідності розподілу деяких предметів викладання меті навчання. Для майбутніх лікарів він вважав за потрібне протягом перших двох років вивчати на фізико-математичному факультеті скороченим курсом природничі науки, фізику та хімію як необхідний базис майбутньої професії. М.І. Пирогов визнав недоліком, що деякі самостійні важливі галузі знань та професійної діяльності не увійшли як окремі предмети до складу університетського курсу, зокрема, серед медичних дисциплін - психіатрія, фізіологічна і патологічна хімія, гістологія, порівняльна анатомія, гігієна. Особливо важливою потребою, яку слід ураховувати при затвердженні нового статуту, учений вважав додаткове створення спеціально-навчальних установ (інститутів); у галузі медичної освіти - це добре оснащені госпіталі, поліклініки, хімічні та фізіологічні лабораторії. Для забезпечення належного фінансування факультетських кафедр, зокрема, медичних, учений запропонував переглянути жорстку систему розподілу бюджетних коштів до затвердженого статуту незмінного переліку кафедр та штатного розпису. Для можливості створення нових, або переформатування існуючих кафедр відповідно до розвитку наукових галузей М.І. Пирогов висунув ідею виділення у структурі університетських бюджетів окремої спеціальної "запасної штатної суми" у додаток до головної частини коштів для фінансування "основних

штатних" кафедр. Розподіл "запасних" коштів співвідносно до кількості "інших" - нових та існуючих кафедр і наявних спеціалістів, мав би бути покладений на органи університетської автономії. Започаткування нових кафедр, на переконання ученого, варто було б здійснювати лише у разі наявності відповідних талановитих "кандидатів, які присвятили себе спеціальному вивченню одного предмета і гідними зайняти нову кафедру". Право створення нових кафедр, зарахування до штату перспективних учених з новітніх галузей медичних наук учений, так само, пропонував віддати автономії факультетів і радам університетів. М.І. Пирогов звернув увагу на проблему надмірної кількості наукових і кваліфікаційних ступенів у галузі медицини та великої кількості іспитів, передбачених для послідовного їх здобуття. За його переконанням, така невиправдана система ускладнює не тільки кар'єрний шлях претендентів, але й значно перевантажує університети екзаменаторською функцією, водночас віддаляючи усіх від головної мети - власне наукової діяльності. Тому він запропонував встановити лише два наукових ступені - кандидат і доктор, кількість іспитів обмежити лише визначальними у галузі діяльності науковця-претендента, або навіть "надати права університетам брати до уваги спеціальні заняття одним предметом осіб, які довели справою незаперечні докази своїх здібностей, знань і любові до обраної науки, до досягнення професури без особливих офіційних іспитів, ґрунтуючись тільки на попередніх працях або на відповідності усім вимогам публічного конкурсу" [Пирогов, 1861]. На думку ученого, при обранні викладачів, також слід віддавати перевагу конкурсному відбору перед загальноприйнятою раніше системою балотування. М.І. Пирогов вважав достатнім встановити виборний термін для ректорів - чотири роки, для деканів - один рік, для доцентів - два роки. Для професорів при необхідному для нарахування повної пенсії 25-річному терміні служби учений пропонував по виповненню 12,5 років науково-викладацької діяльності передбачити обов'язкове відкрите конкурсне переобрання, що дало б їм можливість підтвердити свій високий науковий потенціал, а університет, відповідно, мав би нагоду засвідчити найкращий вибір. У разі обрання іншого кандидата, колишньому професору передбачалось би призначення пенсії у половинному розмірі. З метою сприяння у залученні найкращих кандидатів на професорські посади варто було б університетам (особливо периферійним) надати право за договором колегії з бажаними для прийняття у штат особами, у разі потреби, вибірково збільшувати їх утримання з коштів спеціально створеного "особливого бюджету". Можливість втілення в життя усіх цих та низки інших важливих пропозицій учений пов'язував з відповіддю на головні питання - яким має бути головне завдання університетів і якою мірою держава та суспільство готові надати їм права автономії у виконанні цього завдання і забезпеченні власного розвитку. М.І.

Пирогов віддавав перевагу широкій автономії та децентралізації управління університетами, коли б міністерство та попечителі округів виконували переважно спостережну і контролюючу функцію. Його скрупульозний аналіз та виклад міркувань стосовно університетського питання в однойменній ґрунтовній праці був опублікований окремою брошурою в 1863 р. з надією автора "розповсюдити у суспільстві більш правильні поняття про значення університету", і, водночас, із переконанням-зневירוю, "що на новий статут... стаття аж ніяк не вплине" [Пирогов Н.І. Письмо к А.В. Головнину 23.12.1862]. Однак, міркування, зауваження та конкретні слушні пропозиції ученого стосовно реформування університетів, безумовно, були добре відомі задіяним до створення нового статуту фахівцям та чиновникам Міністерства народної освіти, і частково ураховані ними у менш "радикальній" формі. У цілому, статут, затверджений 18 червня 1863 р., сприяв впровадженню багатьох позитивних змін у вищій освіті країни. Університети набули більшої самостійності у справах внутрішнього управління, і, водночас, створювалась можливість ураховувати конкретні потреби кожного з них. Значна частина владних повноважень від попечителів та міністерства була передана ректорам і університетським радам. Справи наукові та навчальні відійшли до відання факультетських зібрань. Розширювалась база наукових та навчальних засобів відповідно до розвитку науки. Регламентувались заходи щодо підготовки у перспективі достатньої кількості викладачів, професорів для забезпечення кафедр. Заміщення вакантних посад, як і раніше проводилось шляхом балотування, у деяких випадках - прямим призначенням міністра, але перевагу віддавали конкурсному змагання. Підготовка науковців до присвоєння професорського звання здійснювалась з числа залишених при університетах стипендіатів, шляхом відрядження молодих учених за рішенням міністра за кордон для спеціальної підготовки, а також широким запровадженням інституту приват-доцентів, який планувалось зробити головним джерелом науково-викладацьких кадрів, замінивши ним застарілу і небездогану ад'юнктуру, як це і пропонував зробити М.І. Пирогов [РГИА. Ф. 733. Оп. 88. Д. 236. Л. 1-4]. Уведений вперше згідно до Статуту 1842 р. в університеті Св. Володимира інститут доцентів повністю себе виправдав і, відтак, у новому Статуті законодавчо був затверджений для всіх університетів, а незадовго до того (1861) ліквідована система ад'юнктів [ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 25. Д. 406]. Нарешті, новий Статут стимулював і підтримував у тих, хто навчався, спрямування до самостійного заняття наукою [ЖМНП. 1863. Т. 119. С. 333-404], практично запровадивши переконання М.І. Пирогова: "Сутність науки, як медицина, вимагає, щоб наставники намагались заохотити самостійну діяльність розуму учнів розвитком їх спостережних здібностей, загостренням сприйняття і т. ін." [Библиотека ВМА РФ 1-9, Л. 3-17.]. Відповідно до розвитку наук і важливості

їх викладання на медичних факультетах затвердили новий розподіл предметів за кафедрами: замість попередніх 10 відтоді був прийнятий стандартний перелік з 16 кафедр з 16 професорами і 17 доцентами. Серед них - запропоновані М.І. Пироговим раніше кафедри госпітальної хірургії, терапії, патологічної анатомії, а також нова кафедра медичної хімії та фізики. Інші медичні предмети, які учений визнавав необхідними для окремого викладання на факультеті, увійшли як складові до різних кафедр: гістологія і порівняльна анатомія викладались разом з ембріологією на однойменній кафедрі, психіатрія під назвою систематичного та клінічного викладу вчення про нервові та душевні хвороби - на кафедрі спеціальної патології і терапії, гігієна - разом з судовою медициною, токсикологією і медичною поліцією.

М.І. Пирогов впродовж своєї викладацької, науково-педагогічної, організаційно-методичної діяльності багато у чому посприяв формуванню, становленню, розвитку закладів вищої освіти, у т.ч., університетів України. Беручи активну участь у роботі Тимчасового Медичного Комітету (ТМК), він став одним з безпосередніх ініціаторів і натхненників заснування медичного відділення Університету Св. Володимира у Києві (1841)⁶. Микола Іванович зазначав, що вибір персонального кадрового складу "особливо медичного факультету, що створювався у Київському університеті Св. Володимира цілком пропонувався та обирався у нашій комісії" [Пирогов, 1884-1885]. Члени ТМК розглядали звіти молодих науковців-медиків, що стажувались за кордоном і ухвалювали рішення щодо можливості їх призначення як викладачів та завідувачів кафедр медичних факультетів. Кандидати на здобуття професорських та інших викладацьких посад читали перед членами ТМК пробні (показові) лекції на задану тему [ЖМНП. 1846. Т. 50. С. 14].

У славетній плеяді науковців-медиків, професорів новоствореного факультету у Києві було чимало учнів М.І. Пирогова. Вони слухали його лекції, певний час працювали разом з ним, переймаючи досвід. Послідовники видатного вченого впроваджували його ідеї у своїй викладацькій діяльності та розробляли близькі наукові напрямки. Серед них - М.І. Козлов (1814 - 1889), який навчався у Професорському інституті (1834 - 1837). Там під впливом М.І. Пирогова значною мірою сформувались наукові погляди М.І. Козлова щодо анатомії. Від 1841 р. йому випало брати безпосередню участь у формуванні медичного факультету університету Св. Володимира. Широко ерудований науковець в 1841 р. став екстраординарним, в 1842 р. - ординарним професором анатомії, а з 1844 р. - ординарним професором кафедри фізіології хворої людини або патологічної фізіології з патологічною анатомією, одночасно очолював кафедру лікарського речовинослів'я⁷, започаткував

⁶Детальніше про особисту роль М.І. Пирогова - у попередньому повідомленні.

⁷Лікарське речовинослів'я - фармакологія.

⁸Мікрографія - тогочасна термінологічна назва гістології.

курс загальної патології, викладав історію медицини [ЖМНП. 1841. Т. 31. С. 23; 1844. Т. 41. С. 44]. Підтримуючи нововведення М.І. Пирогова, він домогся в 1849 р. створення університетських хірургічної і терапевтичної госпітальних клінік на базі Київського військового госпіталю [Бойчак, 2005, 2006].

Вагомий внесок у розбудову медичного факультету Університету Св. Володимира вніс О.П. Вальтер (1817 - 1889) - ще один з учнів і палких прибічників М.І. Пирогова, у якого він навчався та набував досвіду спочатку - студентом у клініці Дерптського університету, потім (1841) - молодшим ординатором у 2-му військово-супутному госпіталі у Санкт-Петербурзі. Після стажування за кордоном і успішного читання показових лекцій з демонстраціями на задану тему на зібранні ТМК в 1843 р. за рекомендацією М.І. Пирогова та інших членів комітету О.П. Вальтер був призначений ад'юнктом кафедри фізіологічної анатомії університету Св. Володимира [ЖМНП. - 1843. - Т. 39. - С. 16]. В 1844 р. він очолив кафедру фізіологічної анатомії з макрографією⁸ [ЖМНП. 1843. Т. 41. С. 44], змінивши М.І. Козлова і став завідувати анатомічним театром. В 1845 р. О.П. Вальтер першим у історії факультету захистив медичну дисертацію. У науковій та викладацькій діяльності він, як і М.І. Пирогов, відійшов від панівного на той час суто морфологічного напрямку описової анатомії мертвого тіла і став переконаним прибічником анатомії функціональної спрямованості, затверджуючи необхідність вивчення будови тіла у безпосередньому зв'язку з фізіологією: "Фізіологія без анатомії існувати не може. Анатомія являє сухий предмет, якщо при виконанні анатомічних робіт ми не керуємось фізіологічною думкою" [Вальтер, 1855]. Підтримуючи петербурзький почин М.І. Пирогова, О.П. Вальтер виявив неабияку наполегливість і добився будівництва (1851 - 1853 рр.) для потреб медичного факультету першого спеціально спроектованого приміщення - анатомічного театру. Значну роль у прийнятті рішення щодо необхідності переміщення анатомічного театру у Києві з головного до окремого спеціалізованого університетського корпусу відіграла думка членів ТМК, зокрема, М.І. Пирогова [ЖМНП. 1844. Т. 42. С. 9-10]. Анатомічний театр Київського університету, очолюваний О.П. Вальтером, містив окремі зали для занять фізіологічною (нормальною), патологічною, топографічною анатомією, судовою медициною, а також музей з багатою колекцією анатомічних препаратів. Він став на той час чи не найкращим у Європі як за архітектурою, так і за оснащенням препаратами, обладнанням для анатомічних і фізіологічних досліджень ("палац науки", за визначенням В.О. Беца) [Шипулін, Догузов, 2013]. Щорічно там проводили розтини близько 300 тіл померлих. Як і М.І. Пирогов, О.П. Вальтер користувався великою повагою серед студентів і вважався одним з

найпопулярніших лекторів університету. Він також як і М.І. Пирогов активно і публічно брав участь у обговоренні нового університетського Статуту 1863 р. [Вальтер, 1865]. Отож, за словами самого О.П. Вальтера, він "всюди прямував за М.І. Пироговим, де тільки можливо це робити..." [Київський національний університет..., 2005].

Серед найталановитіших учнів і послідовників М.І. Пирогова у київській плеяді учених медиків був В.О. Караваєв (1811 - 1892) - видатний вітчизняний хірург, один з головних фундаторів медичного факультету університету Св. Володимира. З самого початку його професійний шлях тісно пов'язаний з М.І. Пироговим, з яким він вперше познайомився під час стажування у клініці Карла-Фердинанда фон Грефе у Берліні. Уже тоді М.І. Пирогов став наставником та порадиником В.О. Караваєва, запропонувавши йому поглиблено "зайнятися анатомією", поїхати до Геттінгена у клініку професора Лангенбека. З 1836 р. В.О. Караваєв працював на кафедрі хірургії Дерптського університету під керівництвом М.І. Пирогова, слухав його лекції, асистував при операціях, захистив дисертацію "De phlebitide traumatica" і отримав ступінь доктора медицини. Микола Іванович зазначав: "Я можу за правом вважати Караваєва одним зі своїх наукових вихованців: я направив перші його кроки на теренах хірургії і надав йому вже обраний мною напрямок у вивченні хірургії" [Пирогов, 1884-1885]. Набутий неоціненний досвід, заслужені визнання та слава дозволили молодому учню М.І. Пирогова безальтернативно бути зарахованим екстраординарним професором хірургії Київського університету ще до відкриття його медичного факультету. Перед переїздом до Києва він додатково вивчав організацію навчального процесу, методики викладання у своїх колег - професорів М.І. Пирогова, Х.Х. Саломона, І.В. Рклицького, Ф.І. Іноземцева. Ставши першим деканом медичного факультету з квітня 1843 по лютий 1847 рр., активно сприяв формуванню і становленню нових кафедр, добився певної автономії медичного факультету. Практична діяльність В.О. Караваєва дала право вважати його засновником окремих важливих галузей вітчизняної хірургії в Україні: офтальмології, отоларингології, ортопедії та травматології, проктології, нейрохірургії. Він першим довів необхідність заснування кафедри очних хвороб із відповідною клінікою. Ця ідея була здійснена ще за життя видатного хірурга. Як і М.І. Пирогов, В.О. Караваєв вважав основою клінічного навчання працю біля ліжка хворого. Багато зробив В.О. Караваєв у створенні підручників з оперативної хірургії: в 1858 р. вийшло у світ видання "Лекції з оперативної хірургії" (згодом здійснено три його перевидання) в 1885 р. - підручник "Оперативна хірургія" і в 1886 р. "Атлас..." до нього, який у своїй галузі за наочністю і художнім виконанням став найкращим посібником того часу.

М.І. Пирогов багато посприяв науковому становлен-

ню відомого професора терапії Київського університету Ф.Ф. Мерінга, познайомившись з ним у Санкт-Петербурзі, де з 1849 р. колишній виходець з Німеччини працював прозектором у 1-му військово-сухопутному госпіталі, готуючись до захисту дисертації і підтвердження ступеня доктора медицини. Пізніше М.І. Пирогов запропонував йому взяти участь у конкурсі на заміщення професорської вакансії кафедри окремої патології і терапії⁹ університету Св. Володимира. Ф.Ф. Мерінг, розпочавши науково-викладацьку діяльність у Києві ад'юнктом кафедри державного лікарознавства, послідовно став екстраординарним і ординарним професором кафедр окремої патології і терапії, завідував госпітальною клінікою та кафедрою факультетської клініки (Іконников, 1884).

М.І. Пирогов впродовж усього життя - і за період роботи у складі ТМК, і під час перебування на чолі київського навчального округу, і у Вишньський період незмінно надавав Київському університету сприяння і практичну допомогу у розвитку діяльності його кафедр, особливо хірургічних. Зокрема, він пропонував університету кандидатів для керівництва кафедрами хірургії. Поряд із зазначеними серед рекомендованих ним кандидатів багато імен знаних учених і викладачів, які активно впроваджували і підтримували освітянські ідеї М.І. Пирогова - Ю.К. Шимановський, М.В. Скліфосовський, О.С. Яценко, І.Ф. Леонов [Современная медицина. 1869. № 31. С. 494; Постолюк, 1957].

Університет Св. Володимира, високо цінуючи праці М.І. Пирогова у науковій та викладацькій сферах, формуванні та розбудові медичного факультету, обрав його своїм почесним членом в 1855 р. [ЦДІАК України. - Ф. 708. - Д. 55. - Л. 1855]. Декан медичного факультету Ф.Ф. Ергарду листі до Ради університету відзначив "надзвичайну близькість" діяльності М.І. Пирогова усьому факультету, на якому багато хто з викладачів "знають його з університетських аудиторій, де вони разом слухали лекції, інші шанують у ньому достойного наставника, якому ... зобов'язані своїми знаннями, він же ... сприяв влаштуванню їх викладачами ... університету" [там само].

Визначну роль відіграв М.І. Пирогов і у створенні центру вищої освіти на півдні України - Новоросійського університету в м. Одесі. Ставши попечителем одеського навчального округу, М.І. Пирогов проаналізував справи освіти південних губерній, зважив на великий потенціал створення такого університету, який "став би осередком освіти для... більшої кількості жителів, ніж багато інших університетів імперії". Отримавши звіт Ради Рішельєвського ліцею про навчальну та наукову роботу, попечитель 20 січня 1857 р. направив міністру народної освіти доповідну записку "Про стан освіти у Новоросійському краї та нагальну необхідність перетворення навчальних закладів". У ній підкреслювалось, що саме Одеса за її географічним розташуванням змогла

⁹За тогочасною російською термінологією: "кафедра частной патологии и терапии" (прим. авт.).

б стати осередком освіти і культури на півдні країни, центром наукової підготовки молодих людей з метою протидії конкуренції та зростаючого впливу країн Заходу. Учений запропонував перетворити Рішельєвський ліцей в університет, в якому, на його думку, необхідно відкрити три факультети: історико-філологічний, фізико-математичний та медичний і вважав недоцільним уведення до його складу юридичного факультету. На нагальній потребі викладання медицини з метою забезпечення лікарями населення півдня країни Микола Іванович акцентував особливу увагу, підкреслюючи, водночас, великий потенційний попит на таку освіту у сусідніх державах, де спостерігався дефіцит відповідних навчальних закладів [Пирогов, 1887]. Пропозиція була підкріплена планом перебудови існуючих і зведення нових приміщень, розрахунковим кошторисом. М.І. Пирогов наполягав на розташуванні університету саме у Одесі як найоптимальнішому варіанті. Проаналізувавши за дорученням Головного правління училищ альтернативний проект Н.В. Кукольника, попечителя М.І. Пирогов у переконливій відповіді (широка записка від 17 липня 1857 р.) довів необґрунтованість аргументів і фінансових розрахунків його автора щодо можливості розташування університету у Таганрозі і подав власний кошторис утримання університету у м. Одесі. Дещо пізніше, особливо в період 1861 - 1862 рр., пропонувався і був близький до здійснення план відкриття університету в Миколаєві. Проте, після тривалої дискусії, врешті-решт, була визнана аргументація М.І. Пирогова на користь створення університету у м. Одесі [Маркевич, 1890; Бараев, 2010]. Вперше "Високе повеління" про намір заснувати університет у Одесі шляхом перетворення Рішельєвського ліцею було прийняте 10 липня 1862р. Згодом, 23 січня 1863 р., коли розпочалась активна підготовка до відкриття університету, до М.І. Пирогова, який на той час керував професорським інститутом за кордоном, звернувся листом новопризначений попечитель А.А. Арцимович з проханням порекомендувати опікуваних ним молодих учених на вакансії запланованих для створення кафедр. Микола Іванович запропонував попередній перелік з 18 найкращих професорських кандидатів, у яких, за його думкою, міг бути зацікавлений університет на початку свого існування, давши кожному коротку і, водночас, точну оцінку [Пирогов Н.И. Письмо к А.А. Арцимовичу 23.01.1863]. Два роки по тому (у березні 1864 р.) А.А. Арцимович особи-

сто виїздив до Німеччини для зустрічі з М.І. Пироговим і молодими ученими [Маркевич, 1890].

І, нарешті, 10 липня 1864 р. було прийняте остаточне рішення - "Високе Повеління" про відкриття Новоросійського (Одеського) університету. Урочиста церемонія відбулась 1 травня 1865 р. До складу навчального закладу увійшли історико-філологічний, фізико-математичний та юридичний факультети. На першому засіданні Ради університету 4 травня М.І. Пирогов був обраний його почесним членом. Заснування медичного факультету за пироговським проектом залишалось актуальним, на жаль, ще понад 30 років, протягом яких це питання неодноразово піднімалось, але його вирішення відкладалось з причини великої вартості. Лише в 1896 р. проект був остаточно затверджений і факультет нарешті відкрився 1 вересня 1900 р. Окрасою університету стала окрема Пироговська студентська бібліотека, котра була започаткована ще у 1858 р. на базі Рішельєвського ліцею і носила ім'я свого засновника, який передав у дар спеціально для неї 1600 томів з власного зібрання книг [Маркевич, 1890; Подрезова, 2007]. На визначальній ролі М.І. Пирогова у створенні університету (у т. ч., його медичного факультету) у м. Одесі було наголошено 23.11.1906 р. у телеграмі Ради Новоросійського університету на адресу Товариства російських лікарів пам'яті Пирогова: "Новоросійський університет зобов'язаний своїм заснуванням М.І. Пирогову" [Бараев, 2010].

Отже, серед очевидних досягнень науково-педагогічної, практичної діяльності М.І. Пирогова у розвитку та реформуванні вітчизняної вищої медичної освіти історичного періоду після 40-х до початку 60-х рр. XIX ст. слід зазначити суттєвий вплив на реформування, розширення існуючих і створення нових вищих навчальних закладів (зокрема, медичні факультети університетів в Україні - у Києві та Одесі), активне впровадження системи госпітальної медичної підготовки, затвердження нормальної і патологічної анатомії та фізіології як фундаментальних наук для клінічної підготовки медиків. Рівнозначно важливою стала роль видатного вченого у організаційно-методичній сфері реформування - плідна участь у створенні нових університетських статутів (1842, 1863 рр.), а також підготовка і визначення провідних науково-викладацьких кадрів, які, своєю чергою, створили і розвинули магістральні напрямки вітчизняної медичної науки і освіти.

Список літератури

- Бараев Т.М. В святых местах искания истины (Пирогов в Одессе; к 200-летию со дня рождения) / Бараев Т.М. - Одесса: Фаворит, Печатный дом. - 2010. - С. 30.
- Бойчак М. П. История Киевского военного госпиталя : Киевский госпиталь - учебная и научная база медицинского факультета Университета Св. Владимира и Киевского медицин-
- ского университета / Бойчак М. П. - К.: Преса України, 2005. - 751 с.
- Бойчак М. П. История Киевского военного госпиталя. Кн.1 : Киевский военный госпиталь в XVIII-XIX веках. Становление и развитие военной медицины в Украине / Бойчак М. П. - К., 2006. - С. 339.
- Вальтер А. Курс анатомии человеческого тела для учащихся. - 2-е изд. испр. и умноженое: С 7 рис. / Вальтер А. - К.: Унив. тип., 1855. - 272 с.
- Вальтер А. П. Учитесь или учить? - К., 1865 ; Мнение об уставах Русских университетов 1863 г. // Русский вестник. - 1873. - декабрь.
- Иконников В. С. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834 - 1884) / В.С.

- Иконников - К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. - 816 с.
- Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті. - К: Світ успіху, 2005. - С. 239.
- Кланца О. П. Н.И. Пирогов - основатель системы последипломного медицинского образования // Материали наукового конгресу "IV Міжнародні Пироговські читання", присвяченого 200-річчю М.І. Пирогова / Кланца О. П. - Вінниця, 2010. - С. 49-51.
- Козій В. Федір Мерінг - Заслужений професор Київського університету Святого Володимира / Козій В., Кузіна Н. // Етнічна історія народів Європи. - 2011. - Вип. 35. - С. 103-107.
- Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета / А.И. Маркевич. - Одесса, 1890. - С. 37-40; 64-66; 101; 606-607.
- Петров Б. Д. Мемуары Н.И. Пирогова "Вопросы жизни. Дневник старого врача" // Н.И. Пирогов. Собр. соч. в 8 тт. - М, 1962. - Т. 8. - С. 398.
- Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России: в 4 тт. М: Издательство Московского университета, 2003. - Т. 4. - Ч. 2. - С. 57-59.
- Пирогов Н. И. Взгляд на общий устав наших университетов / Пирогов Н. И. // Цирк. Киевск. уч. окр. - 1861. - № 3. - С. 40-51.
- Пирогов Н. И. Вопросы жизни / Пирогов Н. И. // Морской сборник. - 1856. - Т. 23, № 9, июль. отд. III. - С. 559-597.
- Пирогов Н. И. Дневник старого врача [Посмертные записки Николая Ивановича Пирогова] // Русская старина. - 1884. - Т. XLIII. - С. 455-502; Т. XLIV. - С. 1-122; 445-496; 1885. - Т. XLV. - С. 1-55; 259-310; 481-526; Т. XLVI. - С. 1-52; 229-280; 455-480.
- Пирогов Н. И. Дополнения к замечаниям на проект общего устава имп. российских университетов. Университетский вопрос Н.И. Пирогова / Пирогов Н. И. - С-Пб, 1863. - 85 с.
- Пирогов Н. И. Замечания на проект общего устава императорских российских университетов / Пирогов Н. И. // С-Пб. Ведомости. - 1862а. - № 75 - 5 апреля; № 76. - 6 апреля.
- Пирогов Н. И. О преобразовании Одесского лицея в университет / Пирогов Н. И. // Русская старина. - 1887. - Т. LVI - Октябрь - Ноябрь - Декабрь. - С. 816-818.
- Пирогов Н. И. Ответ ученому секретарю Медико-хирургической академии И.М. Сорокину // Санкт-Петербургские ведомости. - 1872. - 22 февраля. - № 53. - С. 1-2.
- Пирогов Н. И. Письмо к А.А. Арцимовичу 23.01.1863 // Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета / А.И. Маркевич. - Одесса, 1890. - С. 111-113.
- Пирогов Н. И. Письмо к А.В. Головнину 23.12.1862 / Штрайх С. Я. Неизданные письма Н.И. Пирогова // Русская старина. - 1917. - № 3. - С. 342-344.
- Пирогов Н. И. Чего мы желаем? / Пирогов Н. И. - Одесса: Изд. П.Францева, 1859. - 52 с.
- Пирогов Н. И. Школа и жизнь / Пирогов Н. И. // Морской сборник. 1860. - Т. 45. - № 1. - отд. III. - С. 278-294.
- Подрезова М. О. Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечникова: шляхами історії / Подрезова М. О. // Вісник Одеського національного університету. - 2007. - Т. 12. - Вип. 4.
- Полторацкий Р. П. Киевский военный госпиталь / Полторацкий Р. П. - К., 1994. - С. 28.
- Постолов М. П. Хирурги Киевского университета - современники и последователи Н.И. Пирогова / Постолов М. П. - К.: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1957. - С. 6.
- Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность, 1832-1884 гг. / Романович-Славатинский А. В. // Вестник Европы. - 1903. - № 1. - С. 5.
- Подготовка и введение в действие устава Университета св. Владимира (Киев) 1842 г. / Сточик А. М., Затравкин С. Н., Горелова Л. Е., Игнатьев В. Г. // Пробл. соц. гиг., здравоохран. и истории мед. - 2002. - № 2. - С. 48-51; № 3. - С. 54-57.
- Подготовка университетского устава 1863 г. Сообщение 2. Роль профессоров Московского университета в подготовке устава 1863 г. / Сточик А. М., Пальцев М. А., Затравкин С. Н., Горелова Л. Е. // Пробл. соц. гиг., здравоохран. и истории мед. - 2003. - № 1. - С. 54-57.
- Толстой М. В. Мои воспоминания / Толстой М. В. // Русский архив. - 1881. - Т. XIX. - Кн. II. - С. 92.
- Цыцулин Ф. С. Вступление в курс частной терапии, семиотики и клиники внутренних болезней / Цыцулин Ф. С. // ЖМНП. - 1845. - Т. 45. - Отд. II. - С. 167-168. (С. 130-168)
- Шипулин В. П. Анатомичний театр університету Святого Володимира (до 160-річчя з дня відкриття) / Шипулин В. П., Догузов В. Д. // Гастроентерологія. - 2013 - № 2 (48). - С. 116-120.
- Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической / Эймонтова Р. Г. - Москва: Наука, 1985. - 350 с.
- Библиотека ВМА РФ 1-9, л. 3-17.
- ЖМНП. - 1841. - Т. 31. - Отд. I. - С. 23.
- ЖМНП. - 1843. - Т. 39. - Отд. I. - С. 16.
- ЖМНП. - 1843. - Т. 41. - Отд. I. - С. 44.
- ЖМНП. - 1844. - Т. 42. - Отд. I. - С. 9-10.
- ЖМНП. - 1846. - Т. 50. - Отд. I. - С. 14.
- ЖМНП. - 1863. - Т. 119. - Отд. 2. - С. 333-404.
- Современная медицина. - 1869. - № 31. - С. 494.
- Современная медицина. - 1872. - № 12. - С. 179-180.
- РГВИА. - Ф. 749. - Оп. 69. - Ед. хр. 85. - Л. 235-236.
- РГВИА. - Ф. 749. - Оп. 69. - Ед. хр. 90 - Л. 130-137.
- РГВИА. - Ф. 749. - Оп. 69. - Ед. хр. 90 - Л. 2-4.
- РГВИА. - Ф. 749. - Оп. 69. - Ед. хр. 189. - Л. 17-17 об.
- РГИА. - Ф. 733. - Оп. 88. - Ед. хр. 236. - Л. 1-4.
- ЦДІАК України. - Ф. 707. - Оп. 25. - Д. 406.
- ЦДІАК України. - Ф. 708. - Д. 55. - Л. 1855.
- ЦДІАК України. - Ф. 708. - Д. 55. - Л. 1855.

Кланца Олег Павлович - ст. наук. співроб. Національного музею-садиби М.І. Пирогова; +38 0432 43-71-48; muzpirogov@mail.ru